

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-6922-4286>
UOT 82.

Mahirə Hacıyeva
fil.f.d.
Azərbaycan Dillər Universiteti
mhacieveva@hotmail.com

EREVHON VƏ VRİL UTOPIYASI

Açar sözlər: *bədii əsər, utopiya, elmi-fantastika, qəhrəman, cəmiyyət*

Key words: *fiction, utopia, science-fiction, protagonist, society*

Ключевые слова: *художественная литература, утопия, научная фантастика, главный герой, общество*

Giriş

Bir çox hallarda bədii ədəbiyyatda utopiya və distopiya elmi fantastika ilə eyniləşdirilir. İkisi arasında qəti bir sərhəd cızmaq asan deyil. Zənnimiz-cə buna heç ehtiyac da yoxdur. Utopiya və distopiya çox zaman elmi-fantastik elementlərlə, eyni zamanda, elmi fantastik bədii ədəbiyyat utopiya və distopiya elementləri ilə zəngin olur. İngilis bədii fikrində T. Mor yaradıcılığı ilə başlayan utopiya ənənəsi növbəti dövrlərdə bəlli bir xətt üzrə formalaşmağa davam etdi. İlk növbədə səyahətlə bağlı olan bu istiqamət hər bir dövrün maraqlarına, ideoloji, sosial-siyasi proseslərə uyğun olaraq inkişaf etdi. XVIII əsrdən başlayaraq, kolonial ideologiyadan qaynaqlanan davranış, vüsət alamağa başlayan qadın haqqları uğrunda mübarizə, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə elmi-texniki tərəqqi ilə bağlı duyulan ön yargı da utopiya bədii əsərlərində əksini tapmağa başladı.

E.Bulver-Littonun “Vril. Gələcək irqin gücü” (1871) və S.Batlerin “Erevhon” (1872) əsərləri həm də elmi-fantastik bədii ədəbiyyat nümunələri hesab olunur. Birincidə texniki inkişafdan uzaq duraraq insan irqini hivz etməyə çalışan, ikincidə isə bu inkişafdan düzgün bəhrələnmək firəvan həyat sürən bir icmaddən söhbət açılır. Bu iki cəmiyyətdə insan irqinin təmsilçiləri isə təəssüf ki, bütün xüsusiyyətləri ilə müstəmləkəçi, ambisiya və nəfsinə hakim ola bilməyən insanlar olaraq təqdim olunur. Sanki, insanlar nəinki utopiyaya çatmaq iqtidarında deyil, çatsalar belə orada yaşamağa, qayda-qanunlara ciddi əməl edərək icmanın bir üzvünə çevrilməyə qadir deyillər.

Utopiyada yad qəhrəman haqqında söhbət açdığımız əsərlərdə əsərin qəhrəmanı individual şəxs olmaqla qalmır, bötövlükdə məlum dünya insanı-

nın simvolik obrazı kimi təqdim olunur. Bu insan müəyyən bir ölkənin vətəndaşıdır. Lakin, deyəsən elə müəlliflər də belə hesab edir ki, bu ölkələr insanın aid olmağı seçəcəyi ən uyğun ölkələrdir, Vrilə səyahət etmiş qəhrəmanın öz sözləri ilə desək, “Məncə Vril – ya ilk olaraq azad Amerikada peyda olsa – bu məskunlaşma mümkün olan dünyada şübhəsiz ki ən seçiləcək yer olardı...” [1, s.195]. Qəhrəmanlarımız ilk növbədə kolonialist ideologiyanın təmsilçiləridir. Təəccüblü deyil ki, S.Batlerin qəhrəmanı qızıl axtarışında səyahət edərkən rastlaşdığı Erevhon icmasını qula çevirməyin yollarını düşünməkdə, Littonun qəhrəmanı Vril icmasının başçısının qızı ilə evlənə bilərsə mütləq hakimiyyət quraraq digər icmaları özünə tabe etməyin yollarını fikirləşməkdədir. Burada, xüsusilə Littonun qəhrəman obrazında Qulliverin izlərini görməmək mümkün deyil. O, da Qulliver kimi düşdüüyü ideal cəmiyyətdə, özündən üstün varlıqlar arasında yararsız olmadığını sübut etməyə çalışır, insan irqinin, insan cəmiyyətinin müdafiəsisinə çevirilir. Bu ümitsiz müdafiədə, üstün xüsusiyyətləri sadalansa da insan cəmiyyəti arzulananın əksinə olaraq, daha zəif görünür. Əsərdə adı verilməyən qəhrəmanın Vril icmasında qazandığı ad da burada əhəmiyyət daşıyır. Onu “Tish” adlandırırlar, “kiçik barabar” mənasında işlənən ev heyvanı adı...” [1, s.7]. Qəhrəman gəldiyi dünyanı təsvir etdikdən sonra məlum olur ki, Vril icması üçün bu xüsusiyyətləri daşıyan ölkə sadəcə “Koom-Posh”, bihudə və cahil bir ölkə, hesab olunur.

Ənənəvi olaraq bütün utopiya ədəbiyyatı kimi bu əsərlərdə də müəlliflər həqiqəti, real, mövcud olan lakin, hər kəs üçün əlçatan olmayan bir cəmiyyəti təsvir etdiklərini iddia edirlər. Nəinki utopiyaya aparıcı yol, hətta qəhrəmanın (hadisələr hər zaman birinci şəxs dilindən nəql olunur) bu yolu tapdığı fəsil belə təsvir olunmur, çünki, bu utopik icmanın yerləşdiyi yeri təsəvvür etməyə yol açma bilər. Qəhrəmanlar bütöv insan irqini təmsil edən tənha insanlardır, Vril cəmiyyətinə düşən qəhrəmanın yol yoldaşını yolda vəhşi heyvan yeyir, bununla da utopiyanı kəşf edərkən bir şahid, yol yoldaşı belə yoxdur. Kolonial ideologiya, “..ərazisində günəşin batmadığı imperiya idarə etmək”. [1, s.181] arzusu əsərlərdə satirik əksini tapır. Bununla yazıçı dövrlərinin aparıcı siyasi ənənəsinə, bir çox halda cəmiyyətin daxilinə də nüfuz etmiş ambisiyaya münasibət bildirir. Bu münasibət adı çəkilən məsələləri müəyyən dərəcədə lağ hədəfinə çevirir. S.Batlerin qəhrəmanı ingilis koloniyalarından birində işləyərkən dağların arxasında qalan, hələ ingilislərin tebeçiliyində olmayan ərazilərə getməyi qarşısına məqsəd qoyur. Onun arzusu yeni əraziləri ilk kəşf edən, qızıl yataqları tapıb var-dövlətə sahib olan birinə çevrilməkdir. Qəhrəman istəyinə müəyyən dərəcədə nail olur. Belə ki, o yeni bir icma tapır. Onun fikrincə, bu, icma itmiş yəhudi qəbiləsi-

nin yeni nəslidir. Qızıl tapmasa da, qəhrəmanda yeni bir icmaya sahib omaq iddiası ilə insanları kölə kimi daşıyıb plantasiyalara satmaq niyyəti yaranır. Burada da Qulliverlik hiss olunur, Qulliver zəka axtarışındadırsa Batlerin qəhrəmanı Hiqs əsil kolonialist ideologiyanın yetirməsi olaraq şan-şöhrət, var-dövlət, yeni ərazilərdə ağalıq axtarışındadır. Qəhrəmanı böyük bir şübhə ilə qarşılayan Erevhon icması, yalnız bir xüsusiyyətinə görə onu qəbul etməyə hazırdır, qəhrəmanımız sarışın və mavi gözlüdür. Post-kolonial bədii ədəbiyyat, sosial, mədəni istiqamətli müzakirələrə baxsaq kolonialistlərin fiziki görünüşü, buna əsaslanaraq onların üstün zəkaya malik olmaları barədə yaradılmış illuziya, yerlilərlə müqayisədə meydana çıxmış stereotiplər barədə saysız mülahizələrə rast gələrik. S.Batler də əsərində incə şəkildə, satirik çarlarlarla məsələyə münasibət nümayiş etdirir.

Təsvir olunan utopiya cəmiyyətləri nə qədər rahatlıq və firəvanlıq nümayiş etdirsələr də distopiya elementlərdən də qurtula bilmir. Hər iki icma arzuolunmaz qonaqlarına müəyyən müddət səbr və diqqət göstərsə də, son qərar olaraq onlardan qurtulmağı seçir. Dünyanın digər bölgələri ilə əlaqələrini birdəfəlik kəsmiş bu icmalarda mövcud olan qapalı yaşam tərzini, düşüncə, davranış azadlığını çərçivələyən qaydalar qəhrəmanları qaçmağın yollarını axtarmağa vadar edir. Beləliklə haqqında danışdığımız əsərlər bir-birini qəbul etməyən iki fərqli dünya təqdim edir. Mövcud cəmiyyətdə böyümüş insan üçün utopiya icmaları nə qədər dözülməzdirsə onlar üçün də bilmədikləri dünyadan qəflətən peyda olmuş bu varlıqlar o qədər arzuolunmaz və qəbul edilməzdir. Onların varlığı Erevhon üçün rədd edilmiş mexanizm, texniki vasitələr kimi təhlükəli, Vril icması üçün isə özlərindən daha az inkişaf etmiş bir varlığın icmada yaratdığı həyəcan üzündən qəbul edilməzdir.

Erevhonu kəşf etmiş Hiqsin əsil müstəmləkəçi ideologiyası ilə yaşayan bir insan olduğunu qeyd etmişdik. Onun daha bir xüsusiyyəti dini inancına sadıqlıyıdır. Burada da dövrün müstəmləkəçi siyasətinə istehza yox deyil. Onunla müəyyən yerə kimi yol yoldaşı olmuş Çovbok (Chowbok) qəhrəmanın işlədiyi koloniyanın yerli əhalisidir. Məlumdur ki, yerlilərin ərazilərini əllərindən alıb özlərini qula çevirən müstəmləkəçilər bu siyasətlərini iki əsas vasitə ilə, din və maarifləndirmək niyyətləri ilə ört-basdır edirdi. Ç. Açıbe yaradıcılığı ilə tanış olan hər kəs bu haqda məlumatlıdır. Məşhur deyimə çevrilmiş, “..missionerlər gələndə İncil olarda torpaq bizdə idi, bizə dua edin dedilər. Gözlərimizi açanda İncil bizdə torpaq isə olarda idi”, fikri də məhz bu məsələdən qaynaqlanır. S.Butler öz satirik utopiyasında bir çox məsələləri gülüş hədəfinə çüvirmiş ola bilər. Zənnimizcə onlardan ən maraqlısı da məhz bu müstəmləkəçilik siyasətinin humanizm kimi təqdim etmək cəhdləridir. Buna görə də əsərin qəhrəmanı yerli Çovbakı xristian et-

məkdə qərarlıdır, amma Çovbakı səfeh hesab etdiyindən bu missiyasının uğuruna çox da inanmır. Maraqlıdır ki biz əsərin sonunda Çovbakla yenə qarşılaşırıq, bu dəfə Hiqsin vətəninə və onun bütün təəccübünə rəğmən itirilmiş yəhudi qəbilələrinin təmsilçisi kimi təqdim olunan bir missioner kimi. Erevhon cəmiyyətində də onu təəcübləndirən buradakı adamların dini inancının olmamasıdır. Bununla belə onlar firəvan həyat sürməkdədirlər. Hiqs sonrakı planlarında, Erevhon icmasını qul kimi plantasiyalara satmaq planında da ilk öncə əhaləninin dini inancını möhkəmləndirmək zəruriyyəti hiss edir, “İşləmək üçün çox qoca olana kimi emiqrantlar artıq dini mənimsəmiş olacaqlar; sonra onları gəmi ilə Erevhona geri göndərmək olar və onlar yaxşı toxumları özləri ilə daşıyarlər” [3].

Vril cəmiyyətində kainatın bir yaradıcısı və hamisinə etiqad var. Bundan əlavə bu cəmiyyətdə hər kəs öz işinə etiqad edir. Bu cəmiyyətin həyatında dini ziddiyyətlərin olmaması mühüm rol oynayır, “..Ulduz işığında heç bir icmanın nail olmadığı vəziyyəti onlar yerin dərinliklərində yarada biliblər – bir dinin digəri ilə münaqişəsi nəticəsində yaranan pislik və bədbəxtlikdən uzaq, hörmət və təsəlli dininə nail olublar” [1, s.193]. Bu cəmiyyətdə enerji həyatın var olmasını təmin edən əsas amildir. Buna görə də etiqadın mərkəzində olması təəccüb doğurmur. Eynilə Mizora cəmiyyətində təbii enerji həyatın qaynağı olduğu kimi. Orada da insanlar bu enerjiyə, təbiətə sitayiş edirlər. İnsan özü də eyni elementdir. Deməli etiqadı özünə edərəkən insan sitayiş etmiş olur.

Söhbət açdığımız cəmiyyətlərdə insanın dünyaya gəlməsi və dünyadan getməsi təbii gedişatın bir hissəsi olaraq qəbul edilir. Bu təbii proses qarşısızalmazdır. İnsanların sağlamlığı onların həyatını uzatsa da son nəticədə ölüm qaçılmazdır. Bu, ya başqa bir dünyaya yolçuluq olaraq ya da təbiətin digər elementlərinə çevrilmə kimi qəbul edilərək heç bir xüsusi mətəm doğurmayan hadisə kimi qəbul olunur.

Elmi-texnoloji yeniliklərə münasibət.

1859-cı ildə Darvinin “Növlərin mənşəyi” əsəri çap olundu. Darvin nəzəriyyəsiindən sonra meydana çıxan texnoloji yeniliklər bəddi əsərlərdə də əksini tapdı. S.Batler maşınlara münasibəti 1872-cı ildə Erevhon cəmiyyəti timsalında satirik şəkildə təqdim etdi. Erevhon icmasında adamlar gözəl, yaşadıqları ərazi zəngin və münbitdir. İdeal görünüşən bu cəmiyyətin özünəməxsus qaydaları var. Burada fiziki zəiflik, xəstəlik qəbuledilməzdir. Ən böyük qorxu isə insanların maşınlara, hər növ texniki vasitəyə qarşı duyduqları şübhə və xofdur. Məlum olur ki, qəhrəmanın mavi gözləri və sarışın saçları olmasaydı onun cibindən tapılan adi bir mexaniki vasitə, saat onun haqqında sərt tədbir görülməsinə səbəb olardı, “Hakimin üzündəki vahimə məni oyat-

dı, sanki, saatıma yaradılmış bir əşya kimi deyil, özünün və bütün kainatın yaradıcısı kimi və ya istənilən halda, bütün hər şeyin ilk, mühüm səbəbi kimi yanaşırdı” [3]. Saatla bağlı sualları onu müxtəlif maşın qalıqlarının yüz illərlə əvvəl baş tutmuş texniki inkişafdan xəbər verən əşyaların saxlanıldığı muzeyə aparır. Bir neçə yüz il əvvəl Erevhon icması qəhrəmanın dünyasından belə daha irəli olan, elmi-texniki inkişafdan bəhrələnən bir cəmiyyət olub. Lakin, maşınları təhlükə mənbəyi kimi görərək məhvini qərar vermiş elm adamları bunu onunla əsaslandırır ki, maşınlar təkamülün növbəti mərhələlərində insan irqini kölə halına gətirəcək, inkişaf edərək insanlardan azad olub insanlarla lazımsız varlıq kimi davranacaqlar. Beləcə insanlar və maşınlar arasında analogiya apararaq ikincini birincinin varlığı üçün təhlükə mənbəyi hesab edirlər. Bu cəmiyyət texnoloji vasitələrdən mümkün qədər uzaq durmağa çalışırsa Vril cəmiyyəti bu yenilikləri, hətta qeyri adi gücə malik Vril işığının gücünü belə ram etmişdir, məqsədəuyğun və rifaha yönəlmiş şəkildə istifadə edir.

Vril icmasında qadınlar evlilik yaşına kimi kişilər isə həyatları boyu qanadlardan istifadə edərək qısa bir zamanda uzaq məsafəni qət etməyə qadirdirlər. Fiziki baxımdan qüsursuz olan bu varlıqlar əqli cəhətdən də insanları üstələyir. Yerin dərin qatlarında məskunlaşmış icma yer üstündən enmiş insanların nəsiləridir. Çox uzun müddət əvvəl, yəqin ki, yerin səthində baş vermiş daşqından qaçaraq burada məskən salmış, Vril gücünü kəşf edərək buradakı həyatlarını qurmuşlar. Zaman keçdikcə fiziki quruluşları dəyişən bu insanlar müəyyən bir təkamül keçərək uçmağı, texniki vasitələri inkişaf etdirməyi öyrənmişlər. Burada hər cür texniki vasitə, hətta evlərdə xidmət göstərən robotlar, əsanın köməyi ilə Vril gücündən istifadə edərək insanların fikrinə, əqlinə təsir etmək qabiliyyəti formalaşmışdır.

Bu məqamda Vril gücünü ram etmiş bu utopik cəmiyyəti başqa bir cəmiyyətlə, Mizora ilə müqayisə etmək yerinə düşər. M.E.B.Leynin yaratdığı, qadın utopik dünyasında da cəmiyyətin inkişafı birbaşa elmi texniki inkişaf ilə əlaqəlidir. Burdakı əsas güc mənbəyi elektrik enerjisidir. Sudan enerji almağı öyrənmiş bu cəmiyyət qidaları süni yolla əldə etməyi, məsafədən kommunikasiya yaratmağı öyrənmiş bir cəmiyyətdir. Məlum olur ki, onların növbəti hədəfi süni intellekt formalaşdırmaqdır. Bu əsər bir çox xüsusiyyətlərinə görə diqqətə layıqdır. İlk feminist utopiyası olaraq qəbul edilən əsərdə utopik cəmiyyətdə kişilər də cəmiyyətdə olan xəstəlik, kasıblıq, cinayət digər mənfi amillərlə birgə yox edilir. Bu da haqqında söhbət açılan cəmiyyəti rifaha, utopik inkişafa gətirir çıxarır. Əsərdə təhsilə verilən dəyər, cinsindən və sosial statusundan asılı olmadan hər kəsin təhsil almaq hüququnun yaradılmasında çağırış əsərin dəyərini artırır. Digər bir maraqlı

məsələ isə insan irqinin ümumi insanlıq üçün çalışmadan firəvanlığa nail olmayacağı fikridir. Bəşəriyyətin bədbəxtliyi ondadır ki, insanlıq parçalanıb, hər kəs öz rifahının qeydinə qalır, “Sizin ölkə yalnız özü üçün deyil, bütün bəşəriyyət üçün alışan ambisiyaya nail olmayınca cəhalət və deqradasiyadan yaxa qurtara bilməyəcək.” [4]. Bu əsərdə də biz Vril icmasında olduğu kimi elmin gücündən tam şəkildə yararlanan bir cəmiyyət görürük və bu inkişafın mərkəzində müəyyən bir enerji mənbəyi dayanır. Təsvir olunan utopik cəmiyyət də o mərkəzin ətrafında birləşərək, qayda-qanunlara ciddi əməl edərək ümumi firəvanlığa xidmət edir.

Utopiya intibah dövründən, humanizm fikirlərinin geniş yayıldığı bir dönmədən başlayaraq bədii ədəbiyyata daxil oldu. Əsas məqsəd insan rifahını təmin edəcək bir dünyanın tərənnümü idi. Zaman keçdikcə dystopia və elmi-fantastika içərisində ərisə də, utopiya, yazıçıların müasiri olduqları dövrün hadisələrinə bədii münasibəti olaraq qəbul edilə bilər. Distopiya öz növ-bəsinə geniş bir təxəyyülə dayanaraq dünyanın gələcəyi, mövcud problemlər həll edilməzsə yaranacaq vəziyyət barədə bir xəbərdarlığa çevrildi. Bu əsərlər bədii dialoq xarakteri kəsb edir; utopiyada ümid, işıq axtarışı, çıxış yolları təqdim olunursa distopiyada qaranlığın dərinləşəcəyinə, insanlığın məhvinə aparan bir gələcək qurmaqda olduğumuza dair xəbərdarlıq yer alır. Məqsəd dəyişmir – bədii ədəbiyyat problemləri canlı şəkildə əks etdirərək həll planları təqdim etməsə belə onların olduğuna diqqət yönəltməyə çalışır. Buna görə də, deyə bilərik ki utopiya sadəcə bir xəyal və arzu deyil. Utopiya müəllifləri narahat edən məsələlərə münasibət göstərmək cəhdidir. Tarixdə baş verən haidələr bu cəhdin formasını dəyişərək tədricən yeni bir istiqamətə, distopiyaya yol açmışdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Sir Edward Bulwer-Lytton. The Coming Race. Broadview press. 2002, 2008 p.
2. Oxford World Classics. Three Modern Utopias. Oxford: University Press, 1999. 250p
3. <http://www.gutenberg.org/ebooks/1906>
4. <https://maggiemcneill.com/wp-content/uploads/2013/12/mizora.pdf>
5. <https://antilogicalism.com/wp-content/uploads/2018/04/gullivers-travels.pdf>

Mahira Hajiyeva

**Summary
Erevhon and Vril**

Utopia/dystopia is often equated with science fiction. It is not easy to draw a clear line between them. In our opinion, this is not necessary. Utopia and dystopia are often rich with the elements of science fiction, and science fiction is often rich with the elements of utopia and dystopia. The tradition of utopia, which began with the works of T. More in English literature, continued to take shape in later periods. First of all, this direction, associated with travel, developed in accordance with the interests of each period, ideological, socio-political processes. Beginning in the eighteenth century, behavior stemming from colonial ideology, women's rights, and preconceived notions about scientific and technological progress in developing countries began to be reflected.

S. Butler's "Erevhon" and E. Bulwer Lyott's "Vril. The Power of Coming Race" are considered utopias as well as science-fiction. In the first novel, we encounter the society which tries to keep away from technological advances and in this way ensure the safety of the society. In the second novel, we have the society of Vril, the people who are able to make the most possible efficient usage of the technological development along with mastering the magical Vril power. The protagonists, human beings that travel to these utopic societies are described as simple representatives of humanity possessed by colonial ideology, unable to control their ambitions and lust. It seems humanity is too far from an ideal, utopic society. Even if such a society was attainable, humans would fail to comply with the strict utopic law and demands that put limits to their behavior and freedom.

Махира Гаджиева

**Резюме
Утопии Эревона и Вриля**

Во многих случаях утопия и антиутопия приравниваются к научной фантастике. Провести четкую границу между ними непросто. На наш взгляд, в этом нет необходимости. Утопия и антиутопия часто богаты элементами научной фантастики, а научно-фантастическая литература – элементами утопии и антиутопии. Традиция утопии, начавшаяся с работ Т. Мора в английском искусстве, продолжала складываться и в более поздние периоды. Прежде всего, это направление, связанное с путешествиями, развивалось в соответствии с интересами каждого периода, идеологических, общественно-политических процессов. Начиная с восемнадцатого века, поведение, проистекающее из колониальной идеологии, прав женщин и предвзятых представлений о научно-техническом прогрессе в развивающихся странах, стало отражаться.

«Эреван» С. Батлера и «Врил. Сила грядущей расы» Э. Бульвера Лиотта считаются как утопией, так и научной фантастикой. В первом романе мы сталкиваемся с обществом, которое старается держаться подальше от технологических достижений и тем самым обеспечивать безопасность общества. Во втором романе у нас есть общество Врил, люди, которые способны максимально эффективно использовать технологическое развитие наряду с овладением магической силой Врил. Главные герои, люди, которые путешествуют в эти утопические общества, описываются как простые представители человечества, одержимые колониальной идеологией, неспособные контролировать свои амбиции и похоть. Кажется, человечество слишком далеко от идеального, утопического общества. Даже если бы такое общество было достижимо, люди не смогли бы соблюдать строгий утопический закон и требования, ограничивающие их поведение и свободу.

Рәүсi: *f.f.d., dos. V.Ağabəyli*

Redaksiyaya daxil olma: 24.01.2022

Təkrar işlənməyə göndərilmə: 16.02.2022

Çapa qəbul olunma: 12.03.2022